

Н.М.Юсова*

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ В СРСР ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ПРОБЛЕМ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.)**

У статті розглянуто політико-ідеологічні й наукові причини та чинники започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу. На основі залучених архівних джерел простежено перший етап діяльності міждисциплінарних комплексних комісій; з'ясовано труднощі, що з ними зіштовхнулися радянські етногенетики в цей період. Висвітлено питання про внесок українських науковців у справу організації етнологічних досліджень.

Проблематика походження східного слов'янства та його подальшого етнічного розвитку й понині залишається не лише недостатньо висвітленою, але й досить дискусійною. Зрозуміло, що спроби об'єктивістського наукового вирішення вказаної проблематики не можуть обійтися без урахування доробку попередніх поколінь дослідників.

У другій половині 1930-х рр. в академічній науці СРСР були поновлені, а точніше сказати, започатковані етногенетичні дослідження. Причому основна увага зосереджувалася на питаннях походження слов'янства, особливо його східної гілки. Які політико-ідеологічні та наукові фактори зумовили започаткування студій зі східнослов'янського етногенезу? З якими проблемами організаційного характеру довелось зіткнутися дослідникам у зазначений період? На ці та інші питання спробуємо дати відповідь у нашій розвідці. До розгляду залучена як історична періодика, так і тогочасні джерела, віднайдені в архівосховищах Москви, Санкт-Петербурга та Києва.

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У науковій літературі причини та деякі перипетії започаткування досліджень із проблем етногенезу східного слов'янства в академічній науці СРСР уперше розглянуті на початку 1990-х рр. у двох статтях російських науковців¹. Якщо співавтори однієї з них – О. Аксьонова та М. Васильєв – основну увагу зосереджують на академічних дискусіях із проблем етногенезу слов'янства та його східної гілки, то В. Шнірельман розглядає проблему відновлення етногенетичних досліджень у СРСР переважно через призму змін у сталінській національній політиці. Як встановили названі співавтори, головним політико-ідеологічним "імпульсом інтенсивної розробки проблем слов'янської етногонії" академічними інститутами стали партійно-державні рішення середини 1930-х рр. із питань історичної науки й освіти². Співавтори вірно відзначають, що ці директиви та розпорядження дали поштовх для цілком наукового академічного проекту – створення багатотомної "Історії СРСР". У свою чергу, робота над першими томами проекту викликала необхідність вироблення цілісної концепції походження слов'ян та їх східної гілки. Але постає питання – якими причинами була викликана ця активність владних структур, котра призвела до докорінної зміни співвідношення інтернаціональних і національних парадигм у більшовицькій ідеології? Приєднуємося до тих дослідників³, які вважають, що одним із таких мотивів була загроза нової світової війни, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів.

Згідно з партійно-державними документами 1934–1936 рр., необхідно було поглиблено розробляти історію народів СРСР⁴. За цим стояло важливе політичне надзавдання – обґрунтувати виникнення багатонаціонального СРСР⁵. Є прямі свідчення про існування такого надзавдання, хоча О. Аксьонова й М. Васильєв їх не наводять. Так, у травні 1939 р. при обговоренні макету 1-го тому багатотомної "Історії СРСР", один із доповідачів заявив: "Одна із центральних ідей шеститомника (спочатку планувалося п'ять томів, потім шість, а згодом число томів щороку збільшувалося – *Н.Ю.*) повинна відповідати на головне питання: як історія підготувала це подиву гідне об'єднання народів у Радянському Союзі..."⁶. В одному з інформаційних повідомлень про роботу Інституту історії АН СРСР над багатотомником підкреслюється, що в даній праці "потрібно показати з марксистсько-ленінської точки зору історичний процес, який привів нашу країну до перемоги в ній пролетарської революції, до створення Союзу ... і побудови соціалізму"⁷. Однією зі складових цього історичного процесу були моменти, які охоплювали аспекти етногенезу, у тому числі слов'янського, на території майбутнього СРСР і які, виходячи з гострої політичної актуальності, необхідно було висвітлити з марксистсько-ленінського погляду з метою протидії "фашистській лженауці"⁸.

Дійсно, однією з головних причин актуалізації й прискорення етногенетичних пошукових проектів було посилення ідеологічної боротьби з нацистською Німеччиною, яка відкрито готувалася до агресії. Про роль цього політико-ідеологічного фактору названі російські співавтори згадують досить побіжно⁹. Щоправда автор іншої статті – етнолог В. Шнірельман – відводить цьому чиннику належне місце¹⁰, але недостатньо розкриває його роль.

Із приходом до влади нацистів (1933 р.) у Німеччині розгорнулася велика пропагандистська кампанія проти СРСР, що було негайно відзначено радянською пресою. У відповідь на це (за порадою наркома іноземних справ СРСР М. Литвинова) 1935 р. політичне керівництво СРСР розпочало контркампанію¹¹, акцент в якій робився на протиставленні, за висловом Г. Костирченка, "парадигмі радянської миролюбності та інтернаціоналізму таких крайніх форм німецького націоналізму, як войовничий расизм і антисемітизм"¹². Рівень боротьби вимагав теоретичної підтримки та конкретної історичної аргументації з боку радянських науковців, зокнайперше істориків та етногенетиків.

З огляду на ідеологію панґерманізму, у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічалися пошукові проекти з історії слов'янських народів¹³. Боротьба з нацистськими фальсифікаціями історії

слов'янства (насамперед східного) стала найбільш актуальним завданням для радянських істориків¹⁴. До цього ще 1934 р., на XVII з'їзді ВКП(б), закликав Й. Сталін¹⁵. Необхідно було показати вищий рівень соціально-культурного розвитку слов'янських племен і народів, порівняно з німецькими, у давні періоди історії¹⁶. Серед науковців, напевне, першим висловив таку думку В. Равдонікас (1933 р.)¹⁷.

У листопаді 1937 р. директор інституту академік Б. Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (виголошена на засіданні Відділення суспільних наук АН СРСР (далі – ВСН), серед головних питань, які необхідно вирішувати історикам, одним із перших назвав проблему етногенезу на теренах Східної Європи¹⁸. Виходячи з тогочасних реалій, очевидно, що академік мав на увазі передусім актуальність студій у царині етногенезу східних слов'ян.

Із кінця 1930-х рр. етногенетичні дослідження стають головним напрямком радянської науки¹⁹. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та асигновані великі кошти²⁰. У нових політичних умовах питання "етногонії", насамперед слов'янської та східнослов'янської, стояло в авангарді "історичного фронту", що проголошувався "головним ідеологічним фронтом"²¹, а проблема етногенезу народів СРСР вважалася однією з ключових в історичній науці²². Усе це зумовлювалося боротьбою з пангерманізмом і нацистською расовою доктриною.

Створення Президією АН СРСР Комісії з проблем етногенезу наприкінці 1930-х рр., передусім, було продиктовано та вмотивовано названими вище причинами. Як указувалося в рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі "зі спотвореннями в царині історії, особливо ж із фашистськими фальсифікаціями"²³. На першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуєчого, професора О. Удальцова, підкреслювалося, що дана проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю "протидії фашистській, людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен"²⁴. А на сесії ВСН АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити "лженауці фашистської Німеччини" вчення про етногенез "з точки зору марксистсько-ленінської теорії"²⁵.

Радянські академічні інститути ще від 1933 р. планували у своїй науково-дослідній роботі завдання боротьби з расовими доктринами. Так, при Інституті антропології та етнографії АН СРСР у березні 1935 р. було створено спеціальну дослідну групу расової теорії і її критики (керівник – один з adeptів глотогонічної теорії академіка М. Марра С. Биковський²⁶). Щодо Державної академії історії матеріальної культури (далі – ДАІМК), то протиборотство з расовими та іншими націоналістичними теоріями в археології та етнології посіло важливе місце в її діяльності ще в першій половині 1930-х рр.²⁷ Цим також займалися науковці українського філіалу академії, зокрема В. Петров²⁸.

Однак завдання провадити більш активну боротьбу з нацистськими фальсифікаціями історії було поставлене перед академічною історичною наукою вже після засудження школи М. Покровського та початку радянської контрпропагандистської кампанії проти нацистів.

Сучасна російська дослідниця А. Шарова робить акцент на тому, що провідному закладові, яким був Інститут історії АН СРСР, "потрібно було працювати над темами "оборонного значення", "ідейної оборони" країни, оскільки до нападу на неї готувалися Німеччина і Японія"²⁹. Одночасно авторка статті наводить величезний факт, підтверджений архівним матеріалом. Скажімо, якщо секторам давньої історії та середніх віків на 1937 р. ставилося цілком конкретне директивне завдання державної ваги – "розвінчати фашистські концепції історії", то стосовно решти структурних підрозділів інституту дирекція вимушена була з жalem констатувати, що вони "повинні намацати це державне замовлення. Але вони цього ще не зробили. Усе йде невлад"³⁰. Отже, на 1937 р. існувало, можна вважати, єдине державне замовлення – усєбічно протидіяти й розвінчувати нацистські інтерпретації історичного процесу. Решта або ж була його складовими, або ледь угадувалися через свою невизначеність та розмитість.

Як відзначав О. Удальцов на першій нараді з питань етногенезу, радянська історична наука має у своєму розпорядженні "нове вчення про мову М.Я.Марра, що є незамінним зняряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям"³¹. Проте, ця боротьба не могла бути ефективною хоча би з огляду на те, що марристи відкидали етнічність як таку³². Для того, щоб успішно протистояти шовіністичній ідеології "великого німецького народу" самих лише інтернаціональних гасел у класовому оформленні було замало. Необхідно було поєднати інтернаціонально-класову ідеологію з мобілізацією етнічного фактору. Очевидно, що йшлося про слов'янський чинник (насамперед, російський).

На заваді відновленню російської патріотичної ідеології стояло багаторічне панування в СРСР антиросійської пропаганди, що її найбільше підсилювали праці М. Покровського та його послідовників. Засудження школи М. Покровського (середина 1930-х рр.) поклато цьому край. Відтепер радянські історики мали змогу активно протидіяти ідеології пангерманізму й нацизму.

Отже, для підняття патріотизму російської нації необхідно було відновити ідеологію "великого російського народу", але надати їй при цьому класового забарвлення. Новий сталінський курс, як слушно відзначає В. Гриневиц, "об'єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими й націоналістичними барвниками"³³. Подібну ж думку формулює німецький дослідник А. Каппелер: "радянський патріотизм усе більше покривався російсько-національним флером"³⁴. Ще категоричніше висловлюється Я. Ісаєвич. Згідно з його спостереженнями, у 1930-х рр. гасло інтернаціоналізму "було залишено як димову завісу, яка прикривала справжню сутність держави, що відверто стала на шлях продовження не лише політики, а й ідеологічних традицій Російської імперії"³⁵.

Науковим імпульсом розробки академічними інститутами проблем слов'янської етногонії стала робота над багатотомною "Історією СРСР", яка викликала необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної гілки³⁶. Про це, скажімо, свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики³⁷. Дослідження етногенезу слов'ян, насамперед східних, з кінця 1930-х рр. стало провідною темою в планах Інституту історії³⁸ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я.Марра (далі – ІМК)³⁹ АН СРСР.

З ініціативою створення найдавнішої історії народів СРСР, на думку авторів передмови до багатотомного видання "Нариси історії СРСР", виступив академік Ю. Готьє, який розробив загальний план видання⁴⁰. Сучасний етнолог В. Шнірельман уважає, що він же зініціював створення хронологічно ширшого проекту – багатотомної "Історії СРСР" з найдавніших часів до сьогодення⁴¹. Однак інші дослідники ставлять це під сумнів⁴². Утім, безперечним є те, що ще в 1920-х рр. Ю. Готьє визначив той напрямок спільних досліджень суміжних галузей, який був реалізований під час роботи академічних інститутів над першими томами фундаментальної "Історії СРСР" (кінець 1930-х рр.)⁴³. Мається на увазі включення академічною наукою до системного комплексного вивчення так званого "доісторичного періоду історії СРСР" (у Ю. Готьє – "Росії") через поєднання зусиль археологів та істориків. Зокрема, вдалося реалізувати побажання Ю. Готьє стосовно поєднання слов'яно-руської археології й історичної галузі в питанні спільного студіювання походження слов'ян і їх східної гілки (у Ю. Готьє – "російського народу")⁴⁴. Зауважимо, що, як свідчив 1939 р. сам учений, він одним із перших порушив питання про "слов'ян на російській платформі в Східній Європі"⁴⁵. Ю. Готьє також свідчив, що його гіпотеза про етногенез східних слов'ян у цілому була підтверджена на основі залучення й аналізу широкого масиву археологічних матеріалів П.Третьяковим⁴⁶. Цей відомий "слов'яно-руський" археолог був головним автором концепції етногенезу східних слов'ян та очолював колектив науковців, який займався етногенетичними дослідженнями у зв'язку з роботою над 1-м томом "Історії СРСР".

На початку 1937 р. було прийнято рішення Президії АН СРСР про створення схеми багатотомника "Історії СРСР"⁴⁷. Підготовча робота тривала впродовж

1936–1937 рр. Спочатку розроблялася схема запланованого видання, завершена вже до кінця 1937 р.⁴⁸ Вона публікувалася в низці наукових журналів із метою ознайомлення й обговорення фахівцями⁴⁹. У підґрунтя схеми, окрім партійно-державних документів середини 1930-х рр., були покладені постанова урядового журі з конкурсу на найкращий підручник із історії народів СРСР та сам підручник за редакцією А. Шестакова, що здобув перемогу⁵⁰.

Перший том мав бути підготовлений колективом ПМК, інші – колективом Інституту історії АН СРСР. Окрім двох названих інститутів у роботі брали участь Інститут сходознавства АН СРСР та деякі інші як колективні, так і індивідуальні виконавці. 1939 р. в ПМК було створено спеціальний колектив науковців, що займався дослідженням етногенезу слов'ян у зв'язку з роботою над 1-м томом⁵¹. Керівником цього колективу, як відзначалося, став П. Третьяков. Відповідно до схеми передбачалося в третьому розділі третьої частини 1-го тому проаналізувати інформацію давніх писемних джерел щодо ранньої історії слов'ян та антів, з'ясувати питання про їхню автохтонність на теренах Східної Європи. У четвертому підрозділі планувалося розглянути відомості про народи середньої смуги та півночі Росії, дати характеристику побуту слов'ян, фінів та литовців згідно з пам'ятками другої половини I тис. н. е., а в першому розділі 2-го тому (його готував на той момент Інститут історії) мало бути проаналізовано питання про розселення слов'ян у Східній Європі⁵². Важливість створення 1-го тому підкреслювалася на засіданнях активу й загальних зборах ПМК⁵³.

Окрім роботи над першими томами "Історії СРСР", в ПМК був створений колектив, який під керівництвом М. Вороніна наприкінці 1930-х рр. розпочав роботу зі створення 1-го, а згодом і 2-го томів "Історії культури Давньої Русі" як початкових томів багатотомної "Історії російської культури". Цей проект у подальшому планувалося розширити за рахунок створення окремих праць з історії культури народів СРСР⁵⁴. Мета видання полягала в демонстрації високого рівня культури Давньої Русі⁵⁵. Увага акцентувалася на спільноруському характері культури⁵⁶, а також намічалася висвітлити процес утворення давньоруської держави⁵⁷. У цьому виданні мали бути відображені й питання етногенезу східних слов'ян⁵⁸. Про це свідчить, наприклад, полеміка навколо питання етнічного походження "слов'яно-русів", що виникла при обговоренні макету в березні 1940 р.⁵⁹ Виникнення російського народу мало бути висвітлено в розділах та підрозділах 2-го тому, присвячених розвитку мови, літератури, музики тощо⁶⁰. Окремий підрозділ 1-го тому мав бути присвячений давньоруській мові⁶¹. Цей том був готовий до друку вже наприкінці 1939 р.⁶², але вийшов майже через 10 років. Ще пізніше побачив світ 2-й том⁶³. Серед авторів двотомника були Б. Рібаков, П. Третьяков, М. Воронін, М. Каргер, В. Мавродін та ін.

Провідна участь ПМК у дослідженнях етногенезу східного слов'янства свідчить про те, що саме археологи повинні були стати головними творцями нових концепцій східнослов'янського етногенезу. І дійсно, зазначена проблематика стала, за виразом В. Петрова, "майже винятковою монополією" археологів⁶⁴. Хоча вже тоді деякі науковці ставили під сумнів можливість лише за допомогою археологічних матеріалів вирішувати проблеми етногенезу⁶⁵. Утім, дослідження слов'яно-руських археологів з другої половини 1930-х рр. отримують пріоритет. Головними темами для вивчення стають походження й рання історія слов'ян, їхня прабатьківщина, розвиток культури, державності, формування східнослов'янської спільноти⁶⁶. Практично всі ці питання були предметом уваги етногенетики. Вони перегукуються з темами пріоритетних пошукових студій, висунутих на першій нараді з питань етногенезу, яка відбулася 10 вересня 1938 р. в Інституті історії АН СРСР. Так, на нараді, серед головних тем для студіювання висувалися наступні: питання походження слов'ян та російського ("русько-го") народу⁶⁷.

Разом із археологами (М. Артамонов, П. Третьяков, Б. Рібаков та ін.) у розробці етногенетичних питань активну участь брали вчені-історики (М. Державін,

О. Удальцов, В. Пічета, В. Мавродін та ін.). Слаборозвинена радянська етнологія (радіше етнографія), особливо після розгрому її на початку 1930-х рр., зробити свій внесок у справу вивчення походження та ранньої історії східного слов'янства була неспроможна. Хоча в 1939 р. Інститутом етнографії АН СРСР (заснований 1937 р.⁶⁸) планувалося видати в одному із збірників дві фундаментальних студії (одну з них – у сфері фізичної антропології) з етногенетичної тематики, але, здається, із цього нічого не вийшло⁶⁹. Що ж стосується лінгвістики, представленої, насамперед, комплексним академічним інститутом – Інститутом мови й мислення, створеним М. Марром, то ці гуманітарії, хоча й мали на "озброєнні" "передову" маррівську глотогонічну теорію, проте всіляко ухилялися від участі в етногенетичних дослідженнях⁷⁰. Пояснювалося це тим, що згідно з рішенням Президії АН СРСР, нібито в Інституті мови й мислення було відсутнє "міцне керівне ядро лінгвістів – послідовників М. Марра"⁷¹. Утім, у тій же резолюції називалася більш достовірна причина – "відсутність широкої перспективи для подальшої розробки нового вчення про мову"⁷². Очевидно, що на рівні академічного керівництва опосередковано визнавалася безперспективність глотогонічної теорії. Прикметно, що й переважна більшість визначних радянських славістів, здатних професійно оцінити це "вчення", ще на рубежі 1920-х – 1930-х рр. негативно сприйняла марризм, убачаючи в ньому ідеологізований напрямок гуманітарної науки⁷³.

Вирішення проблем етногенезу (в тому числі слов'янського) вимагало багато часу у зв'язку зі складністю питання⁷⁴. Навіть у 1949 р. провідний радянський етнограф-теоретик С. Токарев констатував: етногенетична теорія в радянській науці має значні прогалини, вона, можна вважати, не є розробленою⁷⁵. Утім, майже всі фахівці декларували наявність у радянській науці теоретичного підґрунтя для досліджень у галузі етногонії та глотогонії – теорії М. Марра⁷⁶, хоча її обмеженість стосовно реконструкції процесів етногенезу авторитетні радянські вчені визнавали ще в довоєнний період (тобто напередодні німецько-радянської війни). Наприклад, 1940 р. у виступі на березневій сесії Відділення історії й філософії (далі – ВІФ) АН СРСР академік Ю. Готьє називав глотогонічну теорію "умоглядною навіть для лінгвістики"⁷⁷.

Стосовно ж археологічної конкретики, то теорія М. Марра, приміром, аж ніяк не вирішувала проблем інтерпретації археологічних культур, пам'яток чи артефактів в етнічному розумінні. До того ж, радянська археологічна наука (якщо вести мову про етногенетичні процеси на території Східної Європи) тільки приступила до повномасштабних досліджень і, власне, нагромадженого фактичного матеріалу було ще замало для відповідних узагальнень. На першій нараді з питань етногенезу йшлося про те, що окрім Інституту історії та ІМК, певна робота із цих питань ведеться в Інституті етнографії й необхідно ще задіяти Інститут мови й мислення та Інститут антропології⁷⁸, але реально теоретичними та конкретними розробками етногенетичної проблематики займалися в основному археологи та історики. Постійні заяви наукового керівництва про необхідність комплексних міжгалузевих досліджень для вирішення питань етногенезу⁷⁹ тривалий час так і залишалися лише побажаннями. Визнавалося, що студії мають бути саме комплексними, адже матеріали тільки однієї науки, узяті окремо, самі по собі, не зумовлюють вирішення зазначеної проблематики як на концептуальному, так і на конкретно-історичному рівнях⁸⁰.

Спроби об'єднати зусилля академічних установ для вирішення етногенетичних проблем простежуються по архівних джерелах з кінця 1930-х рр. Так, подібне завдання містилося в плані науково-дослідної роботи ВІФ АН СРСР на 1939 р., де йшлося про об'єднання зусиль Інституту історії, ІМК, Інституту етнографії та Московського антропологічного інституту. Було визнано також за доцільне включити питання з етногенезу в п'ятирічний план⁸¹. Очевидно, що виходячи саме з міркувань необхідності комплексного вирішення етногенетичних питань та з метою координації зусиль науковців і була організована Комісія з проблем етноге-

незу при ВІФ АН СРСР. Головним її завданням стала координація роботи, пов'язаної з дослідженням проблем слов'янського етногенезу⁸².

Точна дата створення комісії не відклалася ані в тогочасній періодиці, ані в матеріалах архівосховищ. У пізніших згадках щодо часу її створення навіть члени комісії або залучені до її діяльності науковці не спромоглися вказати, коли ж вона була створена⁸³. Така ж ситуація простежується з її аналогом в АН УРСР⁸⁴. Як припускають О. Аксьонова та М. Васильєв, союзна комісія була створена восени 1938 р. між вересневою нарадою з питань етногенезу в Інституті історії та жовтневою сесією ВСН⁸⁵. Однак, це припущення не обґрунтоване джерелами. 1939 р. академік-секретар ВІФ А. Деборін на квітневій сесії, спеціально присвяченій питанням етногенезу, повідомив присутнім як про щось нове, що при відділенні утворена зазначена комісія й запропонував зацікавленим фахівцям узяти участь в її роботі⁸⁶. Це було занесено до протоколу засідання сесії ВІФ⁸⁷. А. Деборін назвав лише одного представника комісії – її голову О. Удальцова. Із цього можна припустити, що реально комісія ще не працювала, хоча формально була створена десь напередодні. М. Державін у листі до А. Деборіна вказував, що дана комісія створена постановою Президії АН СРСР від 14–15 квітня 1939 р.⁸⁸ Утім, в одному з пунктів протоколу засідання ВІФ від 26 березня 1939 р. сказано, що така комісія вже організована, але потребує доповнення й розширення складу⁸⁹. Отже, можна погодитися з О. Аксьоновою та М. Васильєвим, що на березень 1939 р. комісія вже безумовно існувала⁹⁰. До її складу ввійшли: О. Удальцов⁹¹ (голова), І. Орбелі, В. Струве, І. Мещанинов, М. Державін, М. Плисецький, С. Толстов, А. Мішулін⁹². За пропозицією А. Деборіна засідання комісії могли проводитися як окремо, так і в рамках сесії відділення⁹³. Насправді, окремі сесії комісії кілька разів проводилися як до війни, так і під час її, але, як правило, етногенетична проблематика обговорювалася також і на сесіях ВІФ.

Як свідчать джерела, етногенетична проблематика виходила на перше місце при розробці історії окремих народів СРСР⁹⁴. Проте комісії з питань походження відповідних народностей (української й білоруської) були створені лише при АН УРСР і АН БРСР. Це, вочевидь, підкреслює те велике значення, яке керівництво надавало ролі й місцю східнослов'янських республік (особливо УРСР). За пропозицією В. Пічети, висловленою 1941 р., координувати роботу республіканських академічних комісій із питань походження української та білоруської народностей мав Інститут історії АН СРСР⁹⁵.

Створення етногенетичної комісії в УРСР необхідно пов'язувати з хвилею уваги до українського питання, що виникла у зв'язку з приєднанням у 1939–1940 рр. Західної та Південно-Західної України до УРСР. Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і проблем походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було артикулювати положення про спільне походження українського й російського народів – "єдинокровних братів"; синхронність, а також історичну закономірність їх формування відповідно до методології історичного матеріалізму. Актуальність прояснення питання стосовно походження й формування української народності була важливою в умовах, коли щойно відбулося воз'єднання майже всіх етнічних українських земель. У політичному сенсі це завдання обумовлювалося необхідністю добитися лояльності українського народу (найперше – "західників") на засадах українського радянського патріотизму в умовах загострення міжнародної ситуації.

Отже, десь у 1940 р.⁹⁶ було створено комісію АН УРСР для координації роботи інститутів ВСН АН УРСР із вивчення проблеми під назвою "Походження української народності й формування її в націю"⁹⁷. Ця проблематика була включена в академічний п'ятирічний план (1941–1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Вона визнавалася однією "з найбільш важливих в області історії України"⁹⁸. Зазначена проблематика була виразно віднесена саме до компетенції історичної галузі, але, враховуючи ту обставину, що вирішення цього пла-

нового завдання визнавалося можливим лише "на основі вивчення історичних, археологічних, мовних, літературних і фольклорних стародавніх джерел", то окрім Інституту історії України (далі – ІУ) АН УРСР, дослідженням відповідних аспектів питання зобов'язані були зайнятися інші інститути ВСН АН УРСР (Інститут археології, Інститут мовознавства, Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут українського фольклору)⁹⁹. У зв'язку із цим, названим академічним інституціям було заплановано виконання семи науково-дослідних підтем у рамках зазначеної проблематики. Виконання трьох підтем припадало на ІУ, а інших – по одній на кожен із решти інститутів¹⁰⁰.

Виконавцями цього пріоритетного планового завдання від ІУ призначалися наукові співробітники відділу історії феодалізму – член-кореспондент АН УРСР С. Юшков (керівник), М. Петровський та К. Гуслистий¹⁰¹. Перший із них, як представник від ІУ, входив до складу названої комісії¹⁰². У плані для ІУ намічалось, з-поміж іншого, "вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народності"¹⁰³. Двома іншими підтемами були – "робота з періоду Київської Русі" та "висвітлення історіографії з питання походження народності"¹⁰⁴. Друга підтема ("робота з періоду Київської Русі") в переліку підтем була конкретизована: "Держава й право в період Київської Русі"¹⁰⁵. Керівником підтеми – "Історія східних слов'ян Київської Русі" – по Інституту археології призначався відомий український учений, археолог, етнограф, історик, фольклорист В. Петров¹⁰⁶. Утім, названа щойно підтема якось корелювалася з роботами "по вивченню слов'янських племен на Україні" (виконавці – В. Козловська й В. Довженок) та "дослідженню ранньофеодальних міст" (виконавці – В. Гончаров, В. Довженок, І. Іванцов, П. Курінний, Я. Пастернак та І. Самойловський)¹⁰⁷. У плані науково-дослідної роботи Інституту археології названі напрямки виразно пов'язувалися з розробкою проблеми про походження української народності. Також стверджувалося, що всі ці теми мають значення й для розв'язання проблеми походження російського та білоруського народів¹⁰⁸.

Очевидно (за аналогією з С.Юшковим) керівник планового завдання в Інституті археології В.Петров мав також бути членом етногенетичної комісії при ВСН АН УРСР (спочатку як представник від Інституту археології, а згодом – від Інституту фольклору АН УРСР¹⁰⁹). Ще одним членом комісії мав бути академік А. Кримський, який в Інституті мовознавства розробляв тему "Походження української мови"¹¹⁰ (робота мала вийти 1941 р. обсягом 8 друк. арк.)¹¹¹.

На 1941 р. ВСН АН УРСР планувало провести дві конференції, що адекватно вкладалися в русло проблематики походження східних слов'ян – "Слов'яни та Київська Русь" (на базі Інституту археології в березні 1941 р. за участю науковців від ІУ та інших установ і вузів, у тому числі ІМК АН СРСР), а в травні-червні того ж року мала відбутися конференція вже на базі ІУ за участі представників від інститутів ВСН АН УРСР та Інституту історії АН СРСР (проблематика конференції відповідала вузловим темам п'ятирічного міжінститутського комплексного планового завдання ("Походження української народності й формування її в націю")¹¹²).

Чи відбулися заходи – наразі невідомо. Із передвоєнного часу є достовірна інформація лише за один виступ на конференції ("розширена сесія") на теренах УРСР з актуальної тематики етногенезу східних слов'ян. Це виступ В. Петрова на червневій сесії 1940 р. ВСН АН УРСР із доповіддю "Про походження антів"¹¹³.

На думку В. Пічети, "молоді українські історики" К. Гуслистий та Ф. Ястребов (укладачі нарисів "Київська Русь і феодальні князівства"), а також окремо К. Гуслистий у наступному випуску серії нарисів з історії України ("Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.)"¹¹⁴) оминули вирішення проблеми утворення українського народу¹¹⁵. Подібним чином висловився також і С. Юшков у рецензії на перший із цих нарисів¹¹⁶. Водночас названі українські науковці направлялися від АН УРСР для роботи над багатотомником "Історії СРСР"¹¹⁷ і, напевно, мусили б займатися (принаймні К. Гуслистий) про-

блемою походження української народності, адже К. Гуслистий був у складі групи Інституту історії України з дослідження цього питання.

У Москві вказаним питанням займався професор А. Савич. 1940 р. він виступив із доповіддю "Про утворення української народності" на одній із сесій ВІФ АН СРСР¹¹⁸. Інші наслідки його роботи нам невідомі. В. Пічета 1940 р., поряд із А. Савичем, називав "нашим українознавцем" М. Рубінштейна й сподівався, що той виступить із питання походження українського народу¹¹⁹. Архівні джерела свідчать, що в цей період М. Рубінштейн розробляв тему етногенезу українців для свого лекційного курсу в Московському інституті філософії, літератури, історії (далі – МІФЛІ). У цьому контексті показовими є програми, що зберігаються в особовому фонді вченого. Одна з них – це програма його лекційного курсу в МІФЛІ на 1940–1941 навч. рр., а друга – програма з історії України для університетів і педінститутів, що вийшла 1940 р. в Києві. Обидві методичні розробки подібні¹²⁰. У зв'язку з актуалізацією проблематики етногенезу слов'янських народів у київській програмі окремим пунктом лекції № 10 є "Сформування російського, українського й білоруського народів"¹²¹. У М. Рубінштейна вказується лише питання формування українського народу (лекція № 8)¹²² і це логічно, бо він читав спецкурс з історії України, а не східнослов'янських народів. У плані лекцій № 3–4 є пункт "Історія України й проблема етногенезу українського народу"¹²³. Темі лекцій як М. Рубінштейна, так і його київських колеґ, своїми назвами говорять про те, що актуальна проблематика східнослов'янського етногенезу відразу впроваджувалася до вузівських лекційних курсів, тобто докладалися зусилля для негайної апробації в студентській аудиторії.

Приблизно одночасно з українською в АН БРСР формально була створена комплексна комісія з питань походження білоруського народу (про це свідчив у січні 1941 р. В. Пічета¹²⁴). Однак комісія себе ніяк не проявила, тому що 1943 р. В. Пічета знову пропонував на одному із засідань чергової сесії Комісії з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР створити таку комплексну комісію при Інституті етнографії АН СРСР. Директор цього інституту С. Толстов, приєднуючись до висловленої пропозиції, зауважував: якщо така структура буде створена, то вона повинна діяти в тісному контакті з АН БРСР¹²⁵. Складності зі створенням білоруської комісії, скоріше за все, були пов'язані з відсутністю відповідних наукових кадрів у БРСР. Питаннями походження білорусів займалися вчені поза межами Білорусії, зокрема в Москві та Києві. Приміром, у столиці УРСР проблему походження білоруської народності досліджував згаданий вище В. Петров, про що свідчать його неопубліковані праці тих років¹²⁶ (одна з них спеціально присвячена даній проблемі, що видно навіть із назви – "Земля дреговичів та її найдавніша колонізація. До проблеми походження білоруської народності"¹²⁷).

Інший кваліфікований учений, який з перших років радянської влади комплексно досліджував питання, пов'язані з походженням та етнічною історією білорусів, – академік АН БРСР В. Пічета – з другої половини 1930-х рр., після заслання, жив і працював у Москві¹²⁸. 20 січня 1939 р. він отримав звання члена-кореспондента АН СРСР¹²⁹. Наприкінці 1930-х рр. В. Пічета, у зв'язку з актуалізацією питань етногенезу слов'ян, знову звернувся до студіювання проблеми походження білорусів. Уже 1938 р. він виступив із доповіддю на зазначену тему в Інституті історії АН БРСР, а 1939 р. – в Інституті історії АН СРСР¹³⁰. Окрім того, В. Пічета апробував питання походження й етнічної історії білорусів¹³¹ та слов'янського етногенезу взагалі¹³² в лекційних курсах, читаних ним у Московському педінституті. Вчений брав активну участь в обговореннях питань етногенезу, що відбувалися на засіданнях сесій ВІФ АН СРСР наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.¹³³ Щоправда, на цьому етапі у В. Пічети (втім, як і в інших дослідників) відсутні опубліковані праці, де б безпосередньо розглядалися питання етногенезу. Однак у низці статей, в основному присвячених возз'єднанню західнобілоруських та західноукраїнських земель із відповідними національними утвореннями в складі СРСР, він усе ж торкається питань етногенезу та етнічної історії як білоруського, так і українського народів¹³⁴.

Робота над багатотомною історією народів СРСР спонукала Інститут історії АН СРСР порушити питання про вивчення етногенезу східнослов'янських народів¹³⁵. Актуальна тема була відображена й у плані ВІФ АН СРСР на 1940 р.¹³⁶ Дана наукова лакуна з огляду на надзвичайну суспільно-політичну актуалізацію вимагала швидкого заповнення. Проте, як зауважував академік В. Греков із приводу можливості швидкого розв'язання питань етногенезу слов'ян, це такі "питання, над якими світова наука працює впродовж століть"¹³⁷. Тож не дивно, що на спільному засіданні ВІФ та Інституту історії АН СРСР у січні 1941 р. В. Греков зазначив, що складне питання про походження східнослов'янських народів досі не вирішено¹³⁸. Із ним солідаризувався В. Пічета, який відзначив, що окрім заслуханих упродовж 1940 р. на сесії ВІФ АН СРСР доповідей із походження української та білоруської народностей, нічого, по суті, не зроблено. А ця робота, на думку В. Пічети, вимагає колективної комплексної праці із залученням спеціалістів суміжних галузей, насамперед лінгвістів, інакше питання вирішити неможливо¹³⁹.

Хід роботи над багатотомником було розглянуто на сесії ВІФ АН СРСР, що відбулася в кінці січня 1941 р. На сесії, окрім московських і ленінградських істориків, були представники національних республік (зокрема, від ІУ виступав С. Юшков). Один з авторів 1-го тому підручника з історії СРСР для історичних факультетів вузів В. Лебедев, звітуючи на ранковому засіданні сесії 28 січня 1941 р. про роботу над другим виданням цього тому, відзначив, що в першому виданні серед інших проблемних питань було порушене "питання про походження великоросійської, білоруської й української народності"¹⁴⁰. Це спонукало Інститут історії АН СРСР розглянути в 1940 р. на засіданнях сектору історії СРСР цикл дискусійних доповідей, в яких пропонувалися ті чи інші шляхи вирішення проблеми¹⁴¹. В. Лебедев прозвітував про те, що у зв'язку з проблемними питаннями історії СРСР (у тому числі питаннями етногенезу), Інститутом історії АН СРСР налагоджено зв'язки з українськими, білоруськими та казахстанськими науковими закладами історичного профілю¹⁴². Проте С. Юшков у своєму виступі наголосив, що контакту між історичними інститутами практично немає, а між тим подібні засідання проводяться і в ІУ¹⁴³. На думку вченого, тематику етногенезу східних слов'ян потрібно обговорювати, залучивши не тільки спеціалістів (як-то: істориків, лінгвістів та археологів), але й розширивши територіальні межі дискусійного процесу за рахунок включення представників різних регіонів СРСР, адже існує "низка питань ... котрі не можуть бути розв'язані силами самих лише московських учених"¹⁴⁴. Одним із таких С. Юшков називав питання походження української народності¹⁴⁵, тож він категорично наполягав на включенні до складу відповідних столичних структур представників української й білоруської АН. Для розв'язання зазначеного комплексу проблем із етногенетичної тематики (як і інших, не менш важливих і актуальних для функціонування історичної науки) вчений пропонував провести низку спеціальних конференцій на всесоюзному рівні. Коментуючи виступ, академік-секретар ВІФ АН СРСР А. Деборін вказав, що всі порушені С. Юшковым питання вже розглядалися, навіть і самим А. Деборіном на попередньому засіданні сесії від 27 січня. Академік нагадав С. Юшкову, що вже два представники від ІУ ввійшли до складу головної редакції багатотомника з історії СРСР¹⁴⁶ (ідеться про К. Гуслистога та Ф. Ястребова¹⁴⁷).

На цій же сесії низку важливих питань східнослов'янського етногенезу порушив О. Удальцов¹⁴⁸. Він приєднався до тих науковців, які пропонували об'єднати зусилля етногенетиків центру та союзних республік, залучивши в комісію з питань етногенезу дослідників із регіонів¹⁴⁹. О. Удальцов також пропонував для поліпшення діяльності комісії створити її осередки при різних науково-дослідних інститутах як у центрі, так і на місцях. Голова комісії поінформовав присутніх про намір скликати дві сесії в 1941 р. – намічалось розглянути взаємозв'язок етногенезу східних слов'ян та інших народів Східної Європи (фінно-угрів, балтів, скіфів, сарматів, аланів тощо)¹⁵⁰. Реалізуватися цим планам завадила війна.

Отже, імпульсом і каталізатором створення багатотомної "Історії СРСР" стали політико-ідеологічні чинники. Цей проект також став науковим поштовхом для започаткування академічних досліджень у царині етногенезу слов'янства та його східної гілки. Однією з основних виявилася проблема організаційного характеру – координування паралельної роботи академічних установ у центрі (Москва, Ленінград) і на місцях. Ще однією проблемою була відсутність у радянській гуманітаристиці загальної теорії етногенезу (цю лакуну теорія М. Марра аж ніяк не заповнювала). Питання про те, наскільки ефективною була робота радянських учених на етапі становлення етногенетики, вимагає подальшого вивчення.

¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86–104; Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 42–66.

² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 87.

³ Див. напр.: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицкий С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 123–133; Гриневич В. А. Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України. XX ст.: У 6-ти тт. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 105–128; Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М., 2003. – С. 140–177.

⁴ Постановления Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4–5. – С. 141.

⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 87.

⁶ Див.: К. К. В Академии наук СССР // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1939. – № 2. – С. 170.

⁷ Шунков В. Работа Института истории АН СССР над многотомной "Историей СССР" // Историк-марксист. – 1940. – Кн. 4–5. – С. 156.

⁸ Див. виступ О. Удальцова на жовтневій сесії ВСН АН СРСР у 1938 р.: На сессии ООН АН СССР // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 260.

⁹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 88.

¹⁰ Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 42–66.

¹¹ Див.: Костырченко Г. В. Указ. соч. – С. 177–179.

¹² Там же. – С. 178, 179.

¹³ 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни: 1917–1967. – М., 1971. – С. 203.

¹⁴ Див., напр.: Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф. 2. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48, 49; Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201; Волн Б. Великий русский народ // Исторический журнал (далі – ИЖ). – 1938. – № 5. – С. 3; Левченко М. В. Византия и славяне в VI–VII вв. // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 23; Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 308; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 290–294; От редакции // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 38; Очередные задачи // ИЖ. – 1937. – № 6. – С. 9; Алаторцева А. И. Журнал "Историк-марксист". 1926–1941. – М., 1979. – С. 241–243; 1937 год. Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 123, 131.

¹⁵ Див.: Горянов Б. А. Указ. соч. – С. 308; Мишулин А. В. Указ. соч. – С. 294; Сессия Отделения истории и философии Академии наук СССР 25–27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 210.

¹⁶ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 196. – Л. 6, 7(об.); Левченко М. В. Указ. соч. – С. 23–48; Горянов Б. А. Указ. соч. – С. 308–318; Мишулин А. В. Указ. соч. – С. 290–307.

¹⁷ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 58. – Л. 11.

¹⁸ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1102.

¹⁹ Див.: Артамонов М. И. Достижения советской археологии // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 128, 129.

²⁰ Див.: Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 59.

²¹ Пор.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 86.

- ²² Див. напр.: Центральний державний архів-музей літератури й мистецтв України (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Док. 2. – Арк. 7.
- ²³ Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4–5. – С. 175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. ВСН АН СРСР // На сессии ООН АН СССР. – С. 261.
- ²⁴ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ²⁵ На сессии ООН АН СССР. – С. 259.
- ²⁶ Див.: *Решетов А. М.* Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933–1943 гг. // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 3. – С. 31.
- ²⁷ *Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С.* О методах вредительства в советской археологии и этнографии // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 88, 89; НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 19. – Л. 11; Там же. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 48. – Л. 3; Там же. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48, 49; Там же. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 127. – Л. 40.
- ²⁸ Див.: *Петров В. П.* Расова теория на послугах германского фашизма // Научные записки ИМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49–71; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 19; Там само. – Од. зб. 20 (зауважимо, що датування архівними працівниками даної праці вченого зроблено невірно; виходячи з актуалізації праці, її викладу, стилю, посилянь тощо вірогідніше датувати її серединою або другою половиною 1930-х рр.); Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). – Ф. 16. – Оп. 1. – Од. зб. 199.
- ²⁹ *Шарова В. А.* Маленькие радости большого террора: первые годы Института истории АН СССР // Одиссей. 2004. Человек в истории. – М., 2004. – С. 324.
- ³⁰ Докладніше див.: Там же. – С. 337.
- ³¹ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ³² Див.: *Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С.* Указ. соч. – С. 89.
- ³³ *Гриневич В. А.* Україна на початковому етапі Другої світової війни. – С. 106.
- ³⁴ *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – С. 279.
- ³⁵ *Исаевич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 26.
- ³⁶ *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 87.
- ³⁷ Див.: *Алаторцева А. И.* Журнал "Историк-марксист". – С. 242.
- ³⁸ Там же. – С. 241.
- ³⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 19, 34; Там же. – Ед. хр. 47. – Л. 19; Там же. – Ед. хр. 50. – Л. 27.
- ⁴⁰ Предисловие // Очерки истории СССР. – Том II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв. – М., 1956. – С. 5.
- ⁴¹ *Шнирельман В. А.* Указ. соч. – С. 59.
- ⁴² Див.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 87, прим. 1.
- ⁴³ Див.: Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 547. – Л. 3.
- ⁴⁴ Див.: *Готье Ю.* Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л., 1925. – С. 18; *Бахрушин С.* Юрий Владимирович Готье // ИЖ. – 1944. – Кн. 2–3. – С. 77, 78; Пор.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 103.
- ⁴⁵ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. – Л. 11.
- ⁴⁶ Там же. – Л. 12.
- ⁴⁷ Постановления Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4–5. – С. 141.
- ⁴⁸ Див.: Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3–4. – С. 146; Институт истории АН СССР в 1937 году // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5–6. – С. 265.
- ⁴⁹ Схема пятитомника по истории СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 1. – С. 174–204.
- ⁵⁰ Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки. – С. 146.
- ⁵¹ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3, 4; Научный архив Института археологии РАН. – Ф. 5. – Ед. хр. 95. – Л. 46.
- ⁵² Схема пятитомника по истории СССР. – С. 177, 178.
- ⁵³ Див. напр.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 3, 18.
- ⁵⁴ Там же. – Ед. хр. 47. – Л. 18.
- ⁵⁵ Хроника // Вестник АН СССР. – 1940. – № 2–3. – С. 130; *Воронин Н. Н.* О I томе "Истории русской культуры" // Краткие сообщения ИИМК. – Вып. 4. – М.; Л., 1940. – С. 43, 44.
- ⁵⁶ *Воронин Н. Н.* О I томе "Истории русской культуры". – С. 44.
- ⁵⁷ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 112. – Л. 23 (об.).

- ⁵⁸ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 5.
- ⁵⁹ Там же. – Л. 19, 20 (об.).
- ⁶⁰ Там же. – Л. 20.
- ⁶¹ Воронин Н. Н. О I томе "Истории русской культуры". – С. 44.
- ⁶² АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 10. – Л. 9.
- ⁶³ История культуры Древней Руси: В 2-х тт. – Т. I. – М.; Л., 1948. – 438 с.; Т. II. – М.; Л., 1951 – 546 с.
- ⁶⁴ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. – Арк. 98.
- ⁶⁵ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 79.
- ⁶⁶ Шнирельман В. А. Указ. соч. – С. 60.
- ⁶⁷ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ⁶⁸ 50 лет советской исторической науки. – С. 207.
- ⁶⁹ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 91.
- ⁷⁰ Там же. – С. 91.
- ⁷¹ В Президиуме АН СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 91.
- ⁷² Там же. – С. 91.
- ⁷³ Докладніше про неприйняття академічними славістами "нового вчення про мову" М. Марра див.: Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). – М., 2004. – С. 145–184, 381.
- ⁷⁴ Див. напр.: АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39 – Л. 27–32.
- ⁷⁵ Див.: Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография. – 1949. – № 3. – С. 12–36.
- ⁷⁶ Див. напр.: На сессии ООН АН СССР. – С. 259; АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 79; Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 205. – Л. 4.
- ⁷⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 45.
- ⁷⁸ Совецание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ⁷⁹ Див., напр.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 91, 92; Сапегін А. А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44, 45.
- ⁸⁰ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39. – Л. 27–30 (об.).
- ⁸¹ Там же. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 9, 10.
- ⁸² Там же. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 77.
- ⁸³ Див. напр.: АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 148 (152); Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (далі – НИОР РГБ). – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 18. – Л. 2.
- ⁸⁴ Див. напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах. – К., 1996. – Ч. II. – С. 11.
- ⁸⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 88, 89.
- ⁸⁶ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 77.
- ⁸⁷ Там же. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 15.
- ⁸⁸ Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 77.
- ⁸⁹ Там же. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 6.
- ⁹⁰ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Указ. соч. – С. 89, прим. 5.
- ⁹¹ О. Удальцов почав займатися проблемами етногенезу, як він сам зазначив в автобіографії, з 1938 р. Див.: Научно-отраслевой архив Института археологии Российской академии наук (далі – НОА ИАРАН). – Ф. Р-6. – Ед. хр. 62. – Л. 13 (об.).
- ⁹² В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939 – № 4–5. – С. 175.
- ⁹³ АРАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 78.
- ⁹⁴ Див. напр.: Там же. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 25, 26; Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 49. – Л. 174; Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 10. – Л. 116–119, 120–122, 123; Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 211.
- ⁹⁵ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 87, 88.
- ⁹⁶ Див.: Там же. – Л. 87. – С. 11.
- ⁹⁷ Сапегін А. А. Указ. праця – С. 44, 45.
- ⁹⁸ Там само; Академія наук УРСР у 1941 р. – К., 1941. – С. 106.
- ⁹⁹ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 28.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 107.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 110.

- ¹⁰² Про це свідчить сам С. Юшков. Див.: Науковий архів ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 25, 25 (зв.).
- ¹⁰³ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 110.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 107.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 112.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Відомості про те, де працював В. Петров напередодні війни, див.: Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1969 р. – Спр. 24. – Арк. 74 (зв.), 78.
- ¹¹⁰ Академія наук УРСР у 1941 р. – С. 107, 114, 115.
- ¹¹¹ Там само. – С. 177.
- ¹¹² Там само. – С. 146.
- ¹¹³ Див.: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1940. – № 6. – С. 73.
- ¹¹⁴ *Гуслистий К. Г.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. – Вип. II. – К., 1939. – 194 с.
- ¹¹⁵ Див.: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – Л. 7 (об.).
- ¹¹⁶ Пор.: *Юшков С.* [Рец.]: Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Вид-во АН УРСР. К., 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 173.
- ¹¹⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 276.
- ¹¹⁸ Див.: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4–5. – С. 164.
- ¹¹⁹ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 11. – Л. 106.
- ¹²⁰ Пор.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 17; Там же. – Ед. хр. 20.
- ¹²¹ Там же. – Ед. хр. 20. – Л. 6.
- ¹²² Там же. – Ед. хр. 17. – Л. 1 (об.).
- ¹²³ Там же. – Л. 1.
- ¹²⁴ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 87.
- ¹²⁵ Там же. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л. 20, 47, 47 (об.).
- ¹²⁶ В особовій справі В. Петрова сказано, що напередодні війни в стадії рукопису в нього було дев'ять праць із питань слов'янського етногенезу. Див.: НОА ИАРАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 48. – Л. 18, 19. Див. також: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР. – С. 73; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 109; Там само. – Од. зб. 19, 20, 32, 33; Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 272 (виходячи з того, що рукопис праці виконано почерком дружини В. Петрова, а на 2 арк. стоять його ініціали в підкресленні другого посилення, вважаємо, що ця стаття належить В. Петрову. Що стосується датування, то вона написана між 1932 р. та 1936 рр. Нижня межа встановлюється тим, що є посилання на працю 1932 р., а верхня тим, що В. Петров покликається без застережень на праці М. Покровського, що не могло б бути після його засудження 1936 р.); Од. зб. 243 (авторство В. Петрова встановлюється текстуальними збігами з іншими його працями, характерною для нього стилістикою й проблематикою. Щодо датування, то це дослідження написане не раніше 1930 р., бо є посилання на працю за цей рік. Але, скоріше за все, дана праця написана в кінці 1930-х рр. з огляду на актуалізацію питань етногенезу східних слов'ян).
- ¹²⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 243.
- ¹²⁸ АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Л. 8-10.
- ¹²⁹ Там же. – Л. 9; Академик В. И. Пичета. Страницы жизни. – Минск, 1981. – С. 124.
- ¹³⁰ Див.: *Пичета В.* Образование белорусского народа // Вопросы истории. – 1946. – № 5–6. – С. 3; В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4–5. – С. 164.
- ¹³¹ Див.: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 97; Там же. – Ед. хр. 106 – Л. 6 (об.), 13 (об.), 14; Там же. – Ед. хр. 205.
- ¹³² Там же. – Ед. хр. 205. – Л. 4, 4 (об.), 6, 7 (об.), 9.
- ¹³³ Див.: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ.соч. – С. 89, 93, 99, 102.
- ¹³⁴ Див.: *Пичета В.* Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10–11. – С. 3–11; *Его же.* Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С.155–170; *Его же.* Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 45–50; *Его же.* Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белорус-

сии. – М., 1939. – 40 с.; *Его же*. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. Див. також: АРАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110.

¹³⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. V. – М., 1985. – С. 45.

¹³⁶ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48.

¹³⁷ Цит. за: *Аксенова Е. П., Васильев М. А.* Указ. соч. – С. 100.

¹³⁸ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 12.

¹³⁹ Там же. – Л. 87.

¹⁴⁰ Там же. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 29.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Там же. – Л. 29, 30.

¹⁴³ Там же. – Л. 37.

¹⁴⁴ Там же. – Л. 38, 39.

¹⁴⁵ Там же. – Л. 39.

¹⁴⁶ Там же. – Л. 41.

¹⁴⁷ Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 276.

¹⁴⁸ Там же. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 118–121.

¹⁴⁹ Там же. – Л. 120, 121.

¹⁵⁰ Там же. – Л. 120.

In the article, the author examines political, ideological and scientific causes and factors of establishment of researches of East Slavonic ethnogeny problems in SRSR. On the basis of obtained archive sources it is observed the first stage of interdisciplinary combined commissions' activity; found out the difficulties, which soviet social anthropologists confronted in that period. The author sheds light upon Ukrainian scientists' input in the matters of ethnogeny researches organization.